

A diskurzusjelölők és a szövegtípusok viszonyáról*

1. Bevezetés. A diskurzusjelölőket számos szövegtípusban vizsgálták már, többek közt az osztálytermi kommunikáció szövegeiben (V. RAISZ 2002), fórum-hozzászólásokban (DÉR 2008), parlamenti beszédekben (SCHIRM 2009), tárgyalótermi diskurzusokban (DOBOS 2010), tudományos szövegekben (DÉR 2010), érvelő érettségi dolgozatokban (KERTES 2011), forgatókönyvekben (FURKÓ 2012) és stand-up comedy szövegekben (NAGY 2015), ám a szövegtípusokhoz való kapcsolódásukat és az egyes elemek szövegtípusonként változó arányát még csak kevésbé kutatták. Kivételnek tekinthetők a magyar szakirodalomból VARGÁNÉ KISS KATALIN (2012), valamint DÉR CSILLA ILONA (2012, 2014, 2017) tanulmányai. VARGÁNÉ KISS különböző műfajú pénzügyi szakszövegekben, azaz éves jelentésekben, általános üzleti feltételekben és szindikált hitelszerződésekben nézte a diskurzusjelölőket, s azt találta, hogy ezek a műfaj által megtestesített logikai kapcsolatokat tükrözik. DÉR pedig öt, különböző mértékben stigmatizált diskurzusjelölőnek: az *akkor*, az *azért*, a *hát*, az *így* és az *ilyen* elemeknek a spontánbeszéd-műfajokban megfigyelhető különbségeit vizsgálta. A nemzetközi szakirodalomban HALLIDAY és HASAN már az 1976-os *Cohesion in English* című munkájukban (idézi FURKÓ 2011: 48) felhívták arra a figyelmet, hogy a diskurzusjelölők a szövegtípus alapján is csoportosíthatók, mégpedig úgy, hogy vannak az elsősorban az írott (tervezett/formális) nyelvváltozatra jellemzők, vannak a főként beszélt (spontán/informális) nyelvváltozat diskurzusjelölői, illetve olyanok is vannak, amelyek mindkét nyelvváltozatban gyakoriak. Magyar anyagon azonban, ahogy a fent hivatkozott munkák is mutatják, még viszonylag kevés a diskurzusjelölők szövegtípus-függőségét, illetve -függetlenségét vizsgáló kutatás.

A diskurzusjelölők és a szövegtípusok kapcsán több nagyobb kérdéskör is fölmerül. Egyrészt, hogy a szövegtípusok mely jellemzői és hogyan határozzák meg az előforduló diskurzusjelölő-példányok, illetve diskurzusjelölő-kollokációk gyakoriságát és azok funkcióját. Másrészt kérdéses, hogy az egyes szövegtípusoknál mely diskurzusjelölők milyen aránya segíti a figyelem irányítását és a szöveg tagolását, jelzi a mondanivaló nagymértékű szubjektivitását, és mely elemek milyen mértékű előfordulása vált ki stigmatizáltságot. Egyes diskurzusjelölők megjelenése, illetve gyakori használata ugyanis az iskolai oktatás normatív gyakorlatának következtében stilsztikailag megbélyegzettnek számít. Az is érdekes kérdés továbbá, hogy csupán a diskurzusjelölők arányát tekintve milyen pontossággal lehet meghatározni egy szöveg típusát. A szövegtípusok és a diskurzusjelölők kapcsolata azonban nemcsak szinkrón szempontból vizsgálható, hanem történeti aspektusból is. Eddig nem kutatott, ám fontos terület például annak a kérdésköre, hogy a szövegtípusok történeti alakulása hogyan befolyásolja a bennük megjelenő

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

diskurzusjelölőket. Emellett a diskurzusjelölők grammatikalizálódása is különféle történeti szövegekben érhető tetten.

Jelen tanulmányban a diskurzusjelölők és a szövegtípusok szinkrón kérdéseivel foglalkozom, s az eddigi vizsgálatok eredményeit felhasználva azt mutatom be, hogy a beszédhelyzetek prototipikus összetevői (pl. a beszédpartnerek viszonya és kommunikációs célja), illetve a beszédhelyzetekhez kötődő beszélt nyelvi szövegtípusok bizonyos paraméterei hogyan befolyásolják a diskurzusjelölők megjelenését és gyakoriságát. Hipotézisem szerint a diskurzusjelölők a magfunkciójuk révén a prototipikus szövegtípusokban az egyes szövegtípusokra, illetve beszédhelyzetekre jellemző, jellegzetes mintázatot mutatnak.

2. A diskurzusjelölők jellemzői. A diskurzusjelölők tulajdonságairól és mérveiről nincs teljes egyetértés a szakirodalomban (vö. DÉR 2009). A különféle diskurzusjelölő-meghatározások közül a szövegtípusok és a diskurzusjelölők kapcsolatának a feltérképezéséhez jó kiindulópontot ad a FURKÓ BÁLINT PÉTER (2011: 46) által vizsgált alábbi 10 tulajdonság: 1. koherencia jelzése és kapcsoló szerep, 2. kontextusfüggőség, 3. oralitás, 4. szintaktikai változatosság, 5. procedurális jelentés, 6. multifunkcionalitás, 7. attitűdjelölés, 8. változó hatókör, 9. nem propozicionális tartalom, 10. konstans alak. E tulajdonságok közül a koherencia jelzése és a kapcsoló szerep, az oralitás, az attitűdjelölés és a procedurális jelentés szorosabban is kapcsolódik a szövegtípusokhoz. Nézzük ezeket részletesebben.

A diskurzusjelölők elsődlegesen az oralitáshoz kötődnek, az élőbeszédben gyakrabban és többféle szerepkörben fordulnak elő, de a koherenciajelölő szerepük miatt az írott szövegeknek is fontos részei. Amíg azonban a szóbeliségben részt vesznek a szó átadásában, a szó átvételében és a beszédjog megtartásában, valamint témairányító, illetve fatikus funkciójuk is van, addig az írott szövegek esetén csupán a dialogikus szövegtípusokban jelennek meg a diskurzusjelölőknek ezek a szerepkörök. A beszélt nyelvre jellemző továbbá, hogy a konstansnak definiált alakjuk ellenére a diskurzusjelölőknek alakváltozatai is megjelennek. Például a *szerintem*-nek a *sztem*, az *azt hiszem*-nek az *asszem*, a *hát*-nak pedig a *há* alakváltozata fordul elő a szóbeliségben. Az írott szövegekben főként a szövegrészek összekötését és az egyes részek között lévő viszonyok jelzését végzik a diskurzusjelölők, valamint különféle beszélői attitűdöket kódolnak. Egyes diskurzusjelölők stilisztikailag stigmatizált jelenségnek számítanak/számíthatnak, az iskolai oktatásban érvényesülő normatív nyelvideológia következményeként. A diskurzusjelölők megbélyegzése különösen a szóbeliségben gyakran használt elemeket érinti, például a *hát*-ot vagy a *deviszont*-ot, és főként az írott és a formális nyelvben marasztalják el ezeket az elemeket. A diskurzusjelölők stigmatizálása arra vezethető vissza, hogy a beszédhez és az íráshoz más nyelvi eszményt társítanak, az utóbbit formálisabb stílusúnak és kötöttebb normájúnak tartván. Gyakran a beszédben is pongyolának, udvariatiannak, modortalannak ítélik őket, s a szabátosság, a helyesség és a világosság kritériumainak (vö. SZATHMÁRI 2004) a megsértőiként tekintenek rájuk.

A diskurzusjelölők attitűdjelző szerepe már előrevetíti, hogy a beszélői attitűdöket (pl. a bizonytalanságot, a kételkedést, a csodálkozást, a felindultságot, a méltatlankodást) kódoló diskurzusjelölők annak megfelelően jelennek meg az egyes

szövegtípusokban, hogy azokban mennyire jellemző, illetve mennyire megengedett a beszélői viszonyulás kifejezése.

A diskurzusjelölők jelentésével kapcsolatban nincs egyetértés a szakirodalomban. A szerzők egy része szerint procedurális, azaz műveleti jelentéssel rendelkeznek, vagyis nem referenciális, nem fogalmi jelentéssel bírnak, hanem a kontextustól függően számos jelentést képesek kifejezni. FRASER (2006) szerint azonban a diskurzusjelölők esetén a konceptuális – procedurális felosztás monolitikus szemléletet mutat és cáfolható, ugyanis a diskurzusjelölők inherens jelentése tagadható, továbbá parafrázisokkal megadható a konceptuális jelentésük, valamint megjelenhetnek nagyobb kompozicionális egységekben is. Ezért FRASER a fogalmi jelentés különböző fokú megléte mellett érvel.

A különféle jelentésfelfogások közül az egyes szövegtípusokban megjelenő diskurzusjelölők arányának és funkcióinak a magyarázatára BELL mag/periféria modelljét (1998) tartom a legalkalmasabbnak. Ez a modell ugyanis kezelni tudja a diskurzusjelölők multifunkcionalitását, és a szinkrón állapot mellett a diakrón tényezőket is figyelembe veszi. BELL szerint a diskurzusjelölők rendelkeznek egy központi jelentéssel, amelyet ő magfunkciónak, illetve pragmatikai instrukciónak nevez. Az instrukció megnevezés arra utal, hogy a diskurzusjelölő a befogadó számára utasítást ad a diskurzusszegmensek kapcsolatára és értelmezésére vonatkozóan. Egy diskurzusjelölő interpretációja a jelölő szemantikai, szintaktikai és fonológiai tulajdonságaiból, valamint a központi instrukció, illetve a kontextus kölcsönhatásából származik. A központi instrukción kívüli előfordulás periférikus. A központi funkció BELL szerint az elem eredeti, legkorábbi jelentésével függ össze, amelyből az összes többi szerep levezethető. Feltevésem szerint az egyes szövegtípusokban a legtöbbször előforduló diskurzusjelölőkből azok magfunkciója révén következtetni lehet magának a szövegtípusnak a jellemzőire is.

A diskurzusjelölők és a szövegtípusok kapcsolatának a vizsgálatánál a szöveg formáját (beszélt, írott, írott beszélt), formalitását (formális/informális) és intézményességének mértékét vagy fajtáját is figyelembe kell venni, s ezek a tényezők a szöveg stílusával és a tervezettség mértékével (spontán/tervezett) is szervesen összefüggenek. A továbbiakban a beszélt nyelvi szövegek változóit sorra véve néhány prototipikus szövegtípuson mutatom be az adott szövegtípus leggyakoribb diskurzusjelölőit és azok funkcióit. Először a beszélt nyelvi szövegtípusok közül néhány spontán beszélgetésnek, majd a spontánnak tűnő, de megtervezett stand-up comedy szövegeknek a diskurzusjelölőit elemzem. Ezután interjúszövegek segítségével félintézményes diskurzusokat vizsgálók. Majd az intézményes beszélt nyelvi szövegek közül az osztálytermi kommunikáció szövegtípusainak és a tárgyalótermi diskurzusoknak a diskurzusjelölőivel zárom az arányoknak és a funkcióknak az ismertetését. A következőkben bemutatandó, elemzett szövegminták nem azonos méretűek, ám ennek ellenére alkalmasak a diskurzusjelölők szövegtípusonként változó arányainak és szerepköreinek az összehasonlítására.

3. A diskurzusjelölők a beszélt nyelvben. A diskurzuselemzők a diskurzusjelölők egyik lényegi tulajdonságának tekintik az oralitáshoz való kötődést, ugyanis ezek az elemek aktívan részt vesznek a beszéd szervezésében és a társalgás irá-

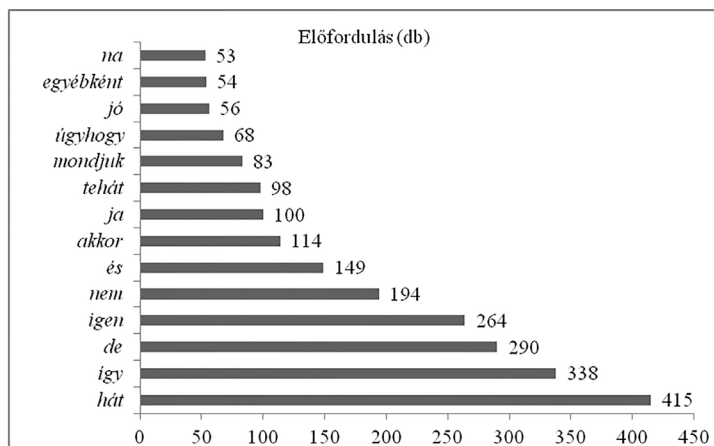
nyításában mind a beszédjog elosztását, mind a témakezelést illetően, továbbá a hallgatók felé fatikus funkciójuk is van. A diskurzus minden tényezője közt képesek kapcsolatot létesíteni: jelölhetik a diskurzussegmentek egymáshoz való viszonyát, a diskurzusban résztvevők közti kapcsolatot, a diskurzussegment és a beszélő közti viszonyt, a beszélőnek a beszédpartner(ek)hez való viszonyát, valamint a tágabb szituációra is utalhatnak (SCHIRM 2011: 7). A diskurzus szervezésére és az attitűd jelölésére azonban eltérő szabályok vonatkoznak attól függően, hogy milyen a beszédhelyzet formalitása. A beszédhelyzet formalitása alapján megkülönböztethetők a spontán, a félintézményes és az intézményes diskurzusok (ILIE 1999).

3.1. A diskurzusjelölők a spontán beszédben. A hétköznapi, spontán társalgásokban a beszélgetésbeli szerepek, a fordulókiosztás és a témakezelés nem előre meghatározott, hanem a diskurzus során alakul. A szóátvétel általában önkiválasztással megy végbe, s a beszélőváltásban a diskurzusjelölőknek is fontos szerepük van (BORONKAI 2013). Nézzük, mely diskurzusjelölők milyen arányban vannak jelen a kötetlen beszélgetésekben.

DÉR CSILLA ILONA és MARKÓ ALEXANDRA 21 éves budapesti adatközlőtől, 4 egyetemistától származó 114 perces spontánbeszéd-felvételt elemezve azt találták, hogy a társalgásban az adatközlők együttesen percenként átlagosan 25 darab diskurzusjelölőt használtak (2007: 63). A teljes korpusz diskurzusjelölőinek 80%-át az 1. ábrán látható diskurzusjelölők tették ki. Közülük a leggyakrabban, 415 esetben a *hát* jelent meg, őt követte az *így* 338 előfordulással. A további leggyakoribb elemek az ábrán látható előfordulással pedig a *de*, *igen*, *nem*, *és*, *akkor*, *ja*, *tehát*, *mondjuk*, *úgyhogy*, *jó*, *egyébként*, *na* voltak.

1. ábra

A spontánbeszéd-korpusz leggyakoribb diskurzusjelölői (DÉR–MARKÓ 2007: 63)

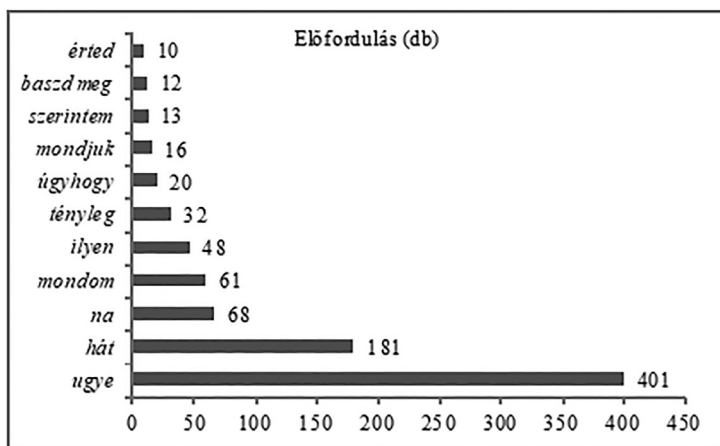
A *hát* kiugró gyakorisága az elem multifunkcionalitásával magyarázható. A *hát* ugyanis használható hezitáló elemként, általános válaszelőzőként, jelezheti a mondanivaló továbbvitelét, önjavító szerepben is állhat, lehet a magyarázkodás eszköze, evidenciát is jelölhet, következtetést is kifejezhet, ellentétet is jelezhet,

valamint nyomatékosíthat is. A beszélői attitűdök közül képes felfokozott érzelmi állapotot jelölni, például felindultságot, csodálkozást, kételkedést, továbbá bizonytalanságot is kifejezhet, valamint indirektebbé is teheti a megnyilatkozást (SCHIRM 2011: 130; DÉR 2017: 2–3). A spontán társalgások diskurzusjelölői közül a *ja* és a *na* a szövegtípus informális jellegét is mutatja.

3.2. A diskurzusjelölők a spontánnak tűnő beszédben. Hasonlítsuk össze a spontán társalgásban megfigyelt arányokat a spontánnak tűnő, de valójában megtervezett szövegtípussal, a stand-up comedyvel. A stand-up comedy előre átgondolt forgatókönyv alapján épül föl, ám a helyszínen, a közönség visszajelzéseinek megfelelően konstruálódik, azaz dinamikus szöveg. Inherensen retorikai diskurzus (GREENBAUM 1999: 33), amely nem csupán szórakoztatni, hanem meggyőzni is akar. Rövid, pergős történetek követik benne egymást: a humorista hol monológyszerűen mesél, hol pedig dialógust imitálva beszél. Az előadó és a közönsége között szoros kapcsolat figyelhető meg, s habár a szó klasszikus értelmében nincs párbeszéd a két fél közt, a stand-up comedy mégis dialogikus szövegnek tekinthető, hiszen az a célja, hogy a beszélő és a hallgatósága közti távolságot áthidalja (GREENBAUM 1999: 34). 133 percnyi anyagot, a Showder Klub, illetve a Dumaszínház stand-upjait vizsgálva a leggyakoribb diskurzusjelölő az *ugye* volt 401 adattal, ezt követte a *hát* 181 előfordulással. A *na* 68-szor hangzott el, a *mondom* 61-szer, 50 alatti elemszámmal pedig még az *ilyen*, a *tényleg*, az *úgyhogy*, a *mondjuk*, a *szerintem*, a *baszd meg* és az *érted* is megjelent a korpuszban (SCHIRM 2015b).

2. ábra

A stand-up comedy korpusz leggyakoribb diskurzusjelölői (SCHIRM 2015b)

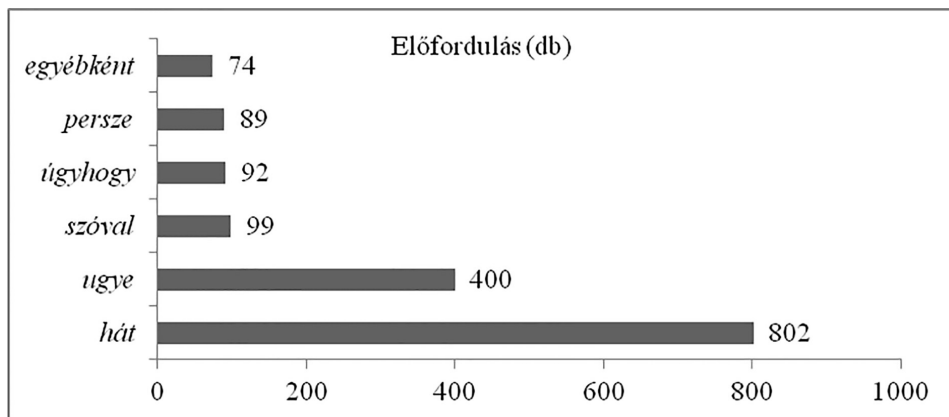
A 2. ábrán jól látszik, hogy a DÉR–MARKÓ-féle (2007) spontánbeszéd-korpusznál csupán 19 perccel hosszabb, spontánnak tűnő, de megtervezett anyagon nagyon eltérőek a diskurzusjelölők arányai, és más elemek dominálnak. Az eltérő gyakoriság a beszédhelyzet jellegzetességeivel magyarázható. A stand-up comedyben ugyanis a humor létrehozása és a közönséggel való kapcsolattartás a legfontosabb. A humor megkonstruálása szempontjából kiemelt szereppel bírnak a csattanót elő-

rejelző diskurzusjelölők, azaz az *ugye* és az *ilyen*. A csattanót utólag magyarázó és a hallgatósággal fatikus kapcsolatot tartó *érted* már sokkal csekélyebb elemszámmal jelenik meg a stand-upban. A spontán beszéd leggyakoribb diskurzusjelölője, a *hát* extrém multifunkcionalitásából adódóan a stand-up comedy szövegekben is gyakori, segítségével a humorista az elmesélt történetekben számos beszélői attitűdöt (pl. mentegőzést, felháborodást) képes kifejezni. A rövid történetek egymáshoz kapcsolását és a témaváltást is diskurzusjelölőkkel, főként a *hát*, *na*, *úgyhogy* elemekkel oldja meg a stand-upos. A dialógusokban pedig a beszélőváltást és az idézést a *mondom*-mal, valamint a *hát mondom* diskurzusjelölő-társulással fejezi ki. A stand-up comedyben alkalmazott diskurzusjelölők nagy száma összességében a spontán beszéd érzetét kelti a hallgatóságban, ám a legdominánsabb elem, az *ugye* mutatja, hogy a humoristának a hallgatósággal való folyamatos kapcsolattartás és a humor átadása a célja.

3.3. A diskurzusjelölők a félintézményes diskurzusokban. A spontánnak tűnő szövegtípus után térjünk át a félintézményes diskurzusok közül az interjúkra, s nézzük meg, mit mutatnak a Szegedi Szociolingvisztikai Interjú (SZÖSZI) felvételei. E szociolingvisztikai kutatás 2012 és 2016 közt zajlott a Szegedi Tudományegyetemen, s a célja Szeged nyelvhasználati képének a megrajzolása volt (KONTRA–NÉMETH–SINKOVICS 2016). A SZÖSZI-interjúk olyan közepesen strukturált, félintézményes szövegek, amelyekben a szerepek meghatározzák a beszédaktusokat, a fordulók elosztását, valamint a szóátadást is. A terepmunkás a beszélgetés irányítója és a kérdések feltevője, míg az adatközlő a válaszadó, s az elhangzott válaszokban a narratívák dominálnak. A SZÖSZI-interjúkban az adatközlőknek beszélniük kellett a családjukról, az életükről, illetve arról, hogy milyen szegedi lakosnak lenni. Az elkészült 165 interjúból 3-ban, az A47, az A62 és a B144 jelzetűekben vizsgálva a diskurzusjelölőket, az 545 percnyi anyagban a 3. ábrán látható 6 diskurzusjelölő fordult elő a leggyakrabban (SCHIRM 2016). Közülük legtöbbször, 802-ször a *hát* jelent meg, vagyis átlagosan 41 másodpercenként hangzott el egy *hát* a korpuszban. A *hát*-ot az *ugye*, a *szóval*, az *úgyhogy*, a *persze* és az *egyébként* követte.

3. ábra

A SZÖSZI-interjúból álló korpusz leggyakoribb diskurzusjelölői (SCHIRM 2016)

A SZÖSZI-interjúkban a *hát*-ot egyfelől attitűdjelző szerepben használták a beszélők, főként az adatközlők, s az elem képes volt bizonytalanságot, vonakodást, csalódottságot, döbbenetet, mentegetőzést és dicsekvést is kifejezni. Továbbá tudta a mondanivalót erősíteni és retorizálni, de tompításra is használták, valamint evidencialitást is kifejezett. A *hát* emellett megakadásjelenségként is megjelent az interjúkban: időnyerésre és gondolkodásra, valamint szókeresésre és önjavításra is használták. A *hát* részt vett továbbá az interjúk strukturálásában. Mindkét szereplőnél jellemző volt az elem következtető kötőszói megjelenése, ezen túl pedig a terepmunkások főként a beszélgetés irányítására és a kérdés bevezetésére használták a *hát*-ot, míg az adatközlők a mondandójuk elkezdését, továbbvitelét, lezárását és összegzését is sokszor a *hát*-tal oldották meg, de témaváltásra, történetmesélésre, idézésre, példaadásra is használták a szót, s gyakori volt még az adatközlők válaszaiban a *hát* általános válaszjelölőként is.

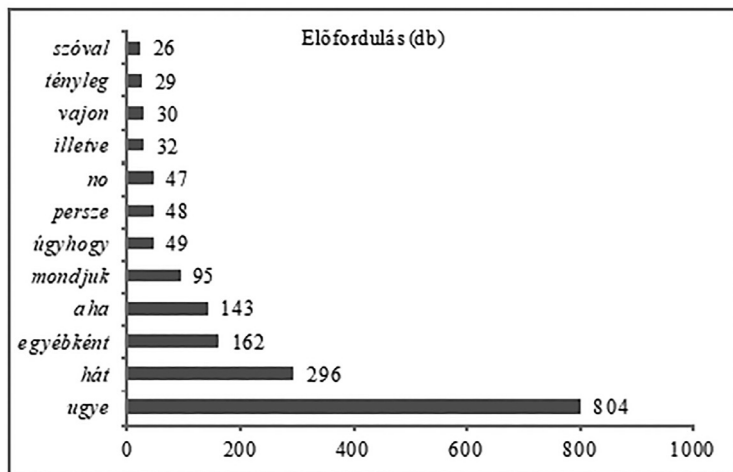
Az *ugye*, a *szóval*, az *úgyhogy*, a *persze* és az *egyébként* diskurzusjelölők gyakorisága az interjú szövegtípusával magyarázható. Az interjúkban ugyanis fontos szerepet töltenek be a narratívák, s ez okozza a történetmondásra és a magyarázatra használt diskurzusjelölők túlsúlyát. A SZÖSZI-interjúkban az *ügyé*-t magyarázó szerepben, közös előismeretre utaláskor, háttérinformáció közlésekor és evidencia jelzésekor használták. A *szóval* szintén gyakori volt magyarázó szerepkörben, de emellett a narratíva strukturálását, azaz a mondanivaló továbbvitelét, összefoglalását és a téma lezárását is kifejezte. Az *úgyhogy* mind magyarázó, mind következtető viszonyt képes volt kódolni, valamint újrafogalmazásra, magyarázkodásra és a téma lezárására is használták az adatközlők. A *persze* a nyilvánvaló információn és a közös ismeret jelzésén túl jóváhagyást, megerősítést és mentegetőzést is kifejezett, emellett a 'bár' jelentést is közvetítette. Az *egyébként* pedig a témaváltáson és a részletezés folytatásán túl közbevetésre, mellékes információ adására is használatos volt. Vagyis a SZÖSZI-interjúkban a diskurzusjelölők elsődlegesen a történetek mesélését segítik.

Önmagában azonban a szövegtípus meghatározása még nem árul el mindent a diskurzusjelölőkről, ám a diskurzusjelölők a szöveg típusán kívül annak stílusáról is árulkodnak. Ugyanis egy-egy szövegtípusban a legnagyobb érintettséget kiváltó témák stílusváltozást idéznek elő, s ez egyben a diskurzusjelölők számának és funkcióinak a megváltozását is jelenti, ahogy azt BARTHA CSILLA és HÁMORI ÁGNES igazolták a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) II. 14 interjújának az anyagát elemezve (2010: 309). A BUSZI-interjúk is félintézményes szövegek. A vizsgált korpuszban az önéletrajzi modulban 39 szavanként, a cigánykérdéssel foglalkozó beszélgetésrészben 24,6 szavanként, míg a halálveszedelem témakörét tárgyaló modulban 32,9 szavanként jelent meg diskurzusjelölő. A számok különbségén túl az egyes szövegrészekben gyakori diskurzusjelölők funkcióiban is eltérést lehetett megfigyelni: az önéletrajzi modulban a kommunikációs szervező diskurzusjelölők, elsősorban a *hát* és a *tehát* domináltak, az etnikai és a halálveszedelem modulokban viszont a pragmatikai és interakciós szerepű diskurzusjelölők (pl. *szóval*, *úgyhogy*, *azért*, *mondjuk*, *ugye*) voltak többségben (BARTHA–HÁMORI 2010: 309). A diskurzusjelölők használatában bekövetkező változások a beszélőnek a témához és/vagy a beszédpartnerhez való attitűdjének a változásaival függnek össze.

3.4. A diskurzusjelölők az intézményes diskurzusokban. A félintézményes interjúk után térjünk át az intézményes szóbeli szövegtípusokra, s nézzük meg a diskurzusjelölők arányát és szerepeit két ilyen szövegtípusban; először az osztálytermi kommunikáció szövegei közül a tanári megnyilatkozásokban, majd pedig a bírósági tárgyalásokban. Az osztályteremben az intézményes keretek között zajló, formális stílusú és aszimmetrikus kommunikáció során a beszédjogot a tanár osztja, ő irányít és neki van joga témaváltásra is. A tanári beszédre nagyfokú redundancia jellemző, s a beszédaktusok közül a tanórán a tanár részéről a magyarázat, a kérdés, az utasítás, az értékelés, a fegyelmezés és a tájékoztatás dominál (ANTALNÉ SZABÓ 2005). Az ELTE bölcsész tanári diskurzus kutató csoport anyagából 20 tanórát elemezve a 4. ábrán látható számban jelentek meg a diskurzusjelölők (SCHIRM 2015a). A 894 percnyi anyagban a leggyakoribb az *ugye* volt 804 adattal, ezt követte a *hát* 296 előfordulással. Az *egyébként*-re 162 adat volt, az *aha*-ra 143, a *mondjuk*-ra pedig 95. Kisebb, 50 alatti elemszámmal pedig az *úgyhogy*, a *persze*, a *no*, az *illetve*, a *vajon*, a *tényleg* és a *szóval* volt még jelen a korpuszban.

4. ábra

A tanári megnyilatkozás-korpusz leggyakoribb diskurzusjelölői (SCHIRM 2015a)

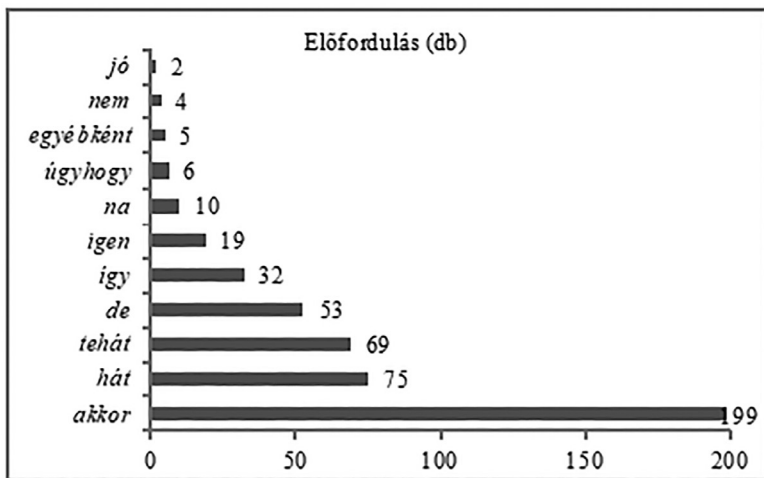
Az eloszlás nem véletlen, mivel a tanári megnyilatkozások diskurzusjelölői három, jellegzetes interakciós sémával rendelkező szövegtípushoz kötődtek: a tanári magyarázatokhoz, a tanári kérdésekhez és az értékelő megnyilatkozásokhoz. Közülük a leggyakoribbak a magyarázatok voltak, amelyekben az *ugye* dominált. Ennek a diskurzusjelölőnek a magfunkciója a magyarázat adása (ABUCZKI 2014), az elem a tanár és a diákok feltételezett közös tudására utal. A tanári kérdések strukturalása a színlelt tünődést kifejező, elgondolkodást serkentő *vajon*-nal történt, míg az értékelő megnyilatkozásokban az igenlő és az információ befogadását megerősítő *aha* hangzott el a legtöbbször.

Más jellegű intézményes, formális szövegtípusban azonban teljesen mások a diskurzusjelölők szerepei és arányai. Bírósági tárgyalások anyagát elemezve 248

percnyi korpuszon DOBOS CSILLA (2010) a spontán beszéd leggyakoribb diskurzusjelölőit vizsgálta, s az 5. ábrán látható előfordulásokat találta.

5. ábra

A bírósági tárgyalások diskurzusjelölői (DOBOS 2010: 95)

A bírósági tárgyalások nyelvhasználatában az *akkor*, a *hát*, a *tehát* és a *de* diskurzusjelölők fordultak elő a leggyakrabban, ám egyáltalán nem jelentek meg a spontán beszédben gyakori *ja* és *mondjuk* elemek. Ha az eredményeket összehasonlítjuk a spontán társalgások diskurzusjelölőivel (1. ábra), látható, hogy bár a bírósági tárgyalás anyaga kétszer olyan hosszú volt, mint a társalgásról készült felvétel, a diskurzusjelölők előfordulásának aránya – az *akkor* kivételével – lényegesen kisebb volt, mint a spontán beszédben. A jelenség a tárgyalótermi kommunikáció szövegtípusainak az interakciós sémájával magyarázható (vö. DOBOS 2010: 95). A tárgyalóteremben a beszélőváltás kizárólag kiválasztással történik, s a témát és az egyes fordulókat hosszát kizárólag a bíró szabályozza. Vagyis a tárgyalótermi kommunikáció szituációjában „a diskurzusjelölökhöz kötődő funkciók jelentős része nem releváns” (DOBOS 2010: 95). Továbbá a tárgyalóteremben a bírósági intézményes nyelvhasználatról elvárt formális/választékos stílus (vö. HÁMORI 2006: 160) is korlátozza a megjelenő diskurzusjelölők körét.

3.5. A diskurzusjelölők mint a szövegtípus szemaforjai. Az elemzett beszélt nyelvi szövegtípusokban eltérő arányban és eltérő funkciókban jelentek meg a diskurzusjelölők, s a diskurzusjelölők a magfunkciójuk révén a szövegtípusokra jellemző mintázatot adtak. A ReALIS diskurzusreprezentációs keretben dolgozva a *hát* diskurzusjelölőről ALBERTI GÁBOR (2016: 23) azt állapította meg, hogy „közvetlenül nem funkcionál jelként, hanem úgy működik, mint egy szemafor, amelyik különféle jelzéseket tud adni”. E szemafor tulajdonság következtében ALBERTI szerint a *hát* képes megmutatni a megnyilatkozás intenzionális karakterét (2016: 23). E szemaforosság a diskurzusjelölők esetén lényegében a procedurális jelentés más elméleti keretben való megfogalmazását jelenti. Ez a gondolat a be-

mutatott elemzések tükrében a szövegtípusok és a diskurzusjelölők kapcsolatára vonatkoztatva úgy vihető tovább, hogy nem csupán a *hát* tekinthető szemafornak, hanem az összes diskurzusjelölő. A diskurzusjelölők egyenként és összességükben is információt adnak nemcsak a megnyilatkozás intenzionális karakteréről, hanem az arányukat, a szerepüket, az általuk kifejezett koherenciaviszonyokat, a szekvenciában betöltött helyüket és a környezetükben előforduló beszédaktus-sorozatokat figyelembe véve magáról a szövegtípusról is.

4. Összegzés. A bemutatott szóbeli szövegtípusok diskurzusjelölőinek fajtái, arányai és szerepei a szövegtípus formalitását, stílusát és legfőbb jellegzetességeit tükrözik vissza. Információt adnak a beszélőváltás és a témakezelés módjáról, valamint jelzik, hogy milyen beszélői attitűdök hogyan és milyen mértékben jelennek meg az adott szövegtípusban. Emellett a diskurzusszegmensek összekötésével a szöveg koherenciájához is hozzájárulnak.

A kutatás folytatásaként érdemes volna azonos méretű, ám egymástól egy-egy változóban különböző szövegtípusokban megnézni a diskurzusjelölők gyakoriságát és funkcióit, kiterjesztve a vizsgálatot az írott és az írott beszélnyelvi szövegtípusokra is. A különböző diskurzusjelölő-mintázatok nagyobb korpuszon való feltérképezése pedig a későbbiekben az automatikus szövegtípus-felismeréshez is hozzájárulhatna.

Kulcsszók: diskurzusjelölő, szövegtípus, beszélt nyelv, magfunkció.

Hivatkozott irodalom

- ABUCZKI ÁGNES 2014. *A Core/Periphery Approach to the Functional Spectrum of Discourse Markers in Multimodal Context*. Doktori disszertáció. Debrecen. <http://hdl.handle.net/2437/210101> (2017. 07. 03.)
- ALBERTI GÁBOR 2016. Hát a meg meg a hát. In: KAS BENCE szerk., „Szavad ne feledd!”. *Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 17–27.
- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES 2005. A tanári beszéd kérdésalakzatai I. *Magyar Nyelvőr* 129: 173–185.
- BARTHA CSILLA – HÁMORI ÁGNES 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.
- BELL, DAVID M. 1998. Cancellative discourse markers: a core/periphery approach. *Pragmatics* 8: 515–541. <https://doi.org/10.1075/prag.8.4.03bel>
- BORONKAI DÓRA 2013. A diskurzusjelölők szerepe társalgási szövegek beszélőváltásában a szociokulturális tényezők tükrében. In: FEKETE RICHÁRD – KURUCZ RÓZSA – NAGY JANKA TEODÓRA szerk., „Szépet, jót, igazat akarva”. *Tanulmányok N. Horváth Béla 60. születésnapjára*. Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar, Szekszárd. 173–188.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. Diskurzusjelölők az internetes nyelvhasználatban. In: SÁRDI CSILLA szerk., *MANYE XVII. Kommunikáció az információs technológia korszakában*. MANYE – Kodolányi János Főiskola, Pécs–Székesfehérvár. 444–450.

- DÉR CSILLA ILONA 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In: KESZLER BORBÁLA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 293–303.
- DÉR CSILLA ILONA 2010. Diskurzusjelölők a tudományos nyelvhasználatban. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk., *A tudomány nyelve – a nyelv tudománya. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a magyar nyelv évében*. MANYE – Eszterházy Károly Főiskola, Székesfehérvár–Eger. 382–388.
- DÉR CSILLA ILONA 2012. Az azért és az akkor pragmatikai funkcióiról a mai magyar spontán beszédben. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 154–177.
- DÉR CSILLA ILONA 2014. Milyen funkciójúak a tölteléknek tartott elemek a spontán nyelvhasználatban? In: LADÁNYI MÁRIA – VLADÁR ZSUZSA – HRENEK ÉVA szerk., *MANYE XXIII. Nyelv – társadalom – kultúra. Interkulturális és multikulturális perspektívák I.* MANYE – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 115–121.
- DÉR CSILLA ILONA 2017. A hát multifunkcionalitása a beszédműfajok és a diskurzusjelölőtársulások függvényében. *Beszédkutatás* 25: 169–184. [https://doi.org/10.15775/\[-\]Beszkut.2017.169-184](https://doi.org/10.15775/[-]Beszkut.2017.169-184)
- DÉR CSILLA ILONA – MARKÓ ALEXANDRA 2007. A magyar diskurzusjelölők szupraszegmentális jelöltsége. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk., *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest. 61–67.
- DOBOS CSILLA 2010. A diskurzusjelölők vizsgálata a tárgyalótermi kommunikációban. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk., *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest. 90–96.
- FRASER, BRUCE 2006. On the conceptual–procedural distinction. *Style* 40/1–2: 24–32.
- FURKÓ BÁLINT PÉTER 2011. Diskurzusjelölők és szövegösszefüggés: a kohézió vagy a koherencia eszközei? Az implikáció mint a szövegösszefüggés eszköze. *Officina Textologica* 16: 37–57.
- FURKÓ BÁLINT PÉTER 2012. A diskurzusjelölők funkcionális spektruma angol nyelvű forgatókönyvekben. Az angol *of course* és a magyar *persze* kontrasztív elemzése. *Officina Textologica* 17: 139–151.
- GREENBAUM, ANDREA 1999. Stand-up comedy as rhetorical argument: An investigation of comic culture. *Humor* 12: 33–46. <https://doi.org/10.1515/humr.1999.12.1.33>
- HALLIDAY, MICHAEL ALEXANDER KIRKWOOD – HASAN, RUQAIYA 1976. *Cohesion in English*. Longman, London.
- HÁMORI ÁGNES 2006. Dominancia és barátságosság a Kulcsár-kihallgatáson, *Magyar Nyelvőr* 130: 129–165.
- ILIE, CORNELIA 1999. Question-response argumentation in talk shows. *Journal of Pragmatics* 31: 975–999. [https://doi.org/10.1016/s0378-2166\(99\)00056-9](https://doi.org/10.1016/s0378-2166(99)00056-9)
- KERTESZ PATRÍCIA 2011. A diskurzusjelölők funkciója érvelő érettségi szövegekben. *Magyar Nyelvőr* 135: 148–160.
- KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS 2016. *Szeged nyelve a 21. század elején*. Gondolat, Budapest.

- NAGY ANNA 2015. Az angol diskurzusjelölők szerepe a stand-up comedyben. In: VÁRADI TAMÁS szerk., *AlkNyelvDok 9. Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 30–41.
- V. RAISZ RÓZSA 2002. Beszélt nyelvi elemek a tanári megnyilatkozásokban. In: BALÁZS GÉZA – A. JÁSZÓ ANNA – KOLTÓI ÁDÁM szerk., *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelv-művelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 410–414.
- SCHIRM ANITA 2009. A diskurzusjelölők a parlamenti beszédekben. In: KUKORELLI KATALIN szerk., *Hatékony nyelvi, idegen nyelvi és szakmai kommunikáció interkulturális környezetben*. Dunaújvárosi Főiskola, Dunaújváros. 168–175.
- SCHIRM ANITA 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. Doktori disszertáció. Szeged. <https://doi.org/10.14232/phd.759>
- SCHIRM ANITA 2015a. A diskurzusjelölők az osztálytermi kommunikáció szövegtípusaiban. In: BADITZNÉ PÁLVÖLGYI KATA – SZABÓ ÉVA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF szerk., *Tanóratervezés és tanórakutatás: A magyar nyelv és irodalom, az idegen nyelvek és a művészetek műveltségi területen*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 49–66.
- SCHIRM ANITA 2015b. *A diskurzusjelölők mint humorkonstruáló eszközök a stand-up comedyben*. Előadás. Elhangzott 2015. április 17-én, Szegeden, az Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban 2. konferencián.
- SCHIRM ANITA 2016. *A diskurzusjelölők vizsgálata a SZÖSZI-ben*. Előadás. Elhangzott 2016. szeptember 8-án, Marosvásárhelyen, a 19. Élőnyelvi Konferencián.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2004. *Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemlélítve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- VARGÁNÉ KISS KATALIN 2012. Diskurzusjelölők szerepe különböző műfajú pénzügyi szakszövegekben. In: SILYE MAGDOLNA sorozatszerk., *Porta Lingua – 2012. Szaknyelv-kutatási irányzatok és alkalmazások*. Szaknyelvoktatók és -Kutatók Országos Egyesülete, Debrecen. 161–171.

Discourse markers in various text types

By analyzing discourse markers in spoken language text types the present paper demonstrates how the formality and style of text types affects the frequency and function of discourse markers used in them. The analysis of spontaneous conversation, spontaneous sounding but in fact planned stand-up comedy speech, semi-institutional interviews, institutional text types, and courtroom discourse demonstrates that discourse markers are used in patterns characteristic of the various text types, according to their core function. Both individually and collectively, discourse markers act like semaphores, i.e. they provide information regarding the intentional character of the utterance as well as regarding the text type itself, that is, about their proportion, role, coherence relations expressed by them, their place in the sequence, and the speech act chains occurring in their immediate context.

Keywords: discourse markers, text types, spoken language, core pragmatic instruction.

SCHIRM ANITA
Szegedi Tudományegyetem